

- Tuetey, A. (ed.), 1881: *Journal d'un bourgeois de Paris, 1405-1449*, Paris: Champion.
- Weiss, V. (dir.), 2012: *La demeure médiévale à Paris. Répertoire sélectif des principaux hôtels*, Paris: Archives Nationales.

Raúl González
raull@telecable.es

<https://orcid.org/0000-0001-9939-6874>

Publi Ovidi Nasó, *Heroides*, traducció catalana medieval de Guillem Nicolau; introducció, edició crítica i comentada de Josep Pujol. Barcelona: Barcino, «Els Nostres Clàssics», Autors Medievals, vol. 37, 2018, 577 pàg., ISBN 978-84-7226-822-7.

El primer testimoni conservat en català de les *Heroides* d'Ovidi és la traducció medieval de Guillem Nicolau, pels volts de l'any 1389. Hem de tenir en compte que és una peça clau de la recepció medieval d'Ovidi a la Corona d'Aragó. L'obra que ressenyem l'ha editada en Josep Pujol, que després de nombrosos treballs i estudis sobre la versió medieval ovidiana conclou aquests anys de recerca amb una edició crítica de l'obra acompanyada d'un estudi preliminar extens i elaborat. Aquest estudi de les *Heroides* el conformen vuit grans apartats, en què s'inclouen la vida de Guillem Nicolau; el context i difusió de la traducció; la tradició escolar llatina de l'obra; les diverses versions romàniques medievals; la traducció de Nicolau i el text llatí; les glosses i les fonts de la traducció; els procediments i la llengua; la transmissió manuscrita; i, finalment, l'edició. Tot seguit trobem la traducció de Nicolau, un apèndix, les sigles emprades tant a la introducció com al text, la bibliografia, un glossari i un índex de noms.

En el primer bloc de la introducció Pujol contextualitza el traductor de les *Heroides*, Guillem Nicolau. Cal destacar que, tot i la manca de dades biogràfiques, es mostra un gran treball de recerca per explicar qui fou aquest personatge a través d'una bibliografia completa i ben documentada. Pel testimoni epistolar del rei Joan I i per les tres lletres de Violant de Bar sobre la traducció de les *Heroides* l'any 1389, es pot identificar, juntament amb altres conjectures, que Guillem Nicolau és el traductor d'aquest testimoni anònim que ens ha pervingut. Gràcies als estudis de diversos autors, Pujol identifica diferents testimonis no conservats de l'obra de Nicolau durant els segles xv i xvi a la Corona d'Aragó. Cal destacar que els únics manuscrits conservats en català són *P* (París, Bibliothèque nationale

de France, ms. esp. 543) i un altre de fragmentari, *B* (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1599).

També és de gran interès la traducció castellana anònima conservada *S* (Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina, ms. 5-5-16), ja que és l'únic testimoni que conserva al final de cada introducció epistolar les *intentiones* de l'autora i autor de la lletra, i la de l'autor de l'obra de les epístoles, les glosses marginals i una taula de rúbriques en què es resumeixen extensament les introduccions de les epístoles. El manuscrit *S* procedeix d'una versió catalana, tal com justifica Pujol (pàg. 30). És interessant observar com l'editor posa en relleu que les notes marginals del manuscrit castellà procedeixen també d'un text català perdut i com apareixen en aquestes glosses cinc citacions de l'obra de Cerverí de Girona traduïdes al castellà.

En el segon bloc l'editor desenvolupa la constitució del corpus de les *Heroides* d'Ovidi juntament amb la datació i autoria de les epístoles, que és d'una gran complexitat. És destacable la descripció detallada que fa de cada epístola, per tal que el lector tingui un coneixement exhaustiu del mite i del context en què es produeix la lletra. Cal esmentar que no hi ha cap indicatiu de l'existència d'un pròleg o dedicatòria tant als testimonis conservats en català com en castellà, com tampoc en els inventaris notariais, en què l'*incipit* va directament a la primera frase de la introducció a l'epístola.

En el bloc següent Pujol analitza la història de la transmissió de les *Heroides* d'Ovidi i com a partir de la segona meitat del segle XII s'introdueix dins del cànon d'*auctores* a les escoles del nord de França. L'augment de producció de manuscrits genera nombrosos comentaris que s'inclouen a l'obra a les darreres dècades del segle XII a Orleans, amb els mestres Arnulf, Folc i Guillem. Tot i que probablement Nicolau usà les glosses d'aquests dos primers mestres, cal destacar precisament les de Guillem d'Orleans, conegut pel comentari a tot el corpus ovidià amb el títol *Bursarii ovidianorum*, determinant per a la filiació de la traducció catalana de Nicolau. Les dades que posseïm sobre la circulació de les *Heroides* en llatí en l'ensenyament i les biblioteques catalanes medievals són escasses al segle XIV, i són més generoses a partir del segle XV. En un altre bloc, menys extens però molt ben documentat, l'editor estudia les traduccions romàniques medievals de les *Heroides* a Itàlia, França i Castella i com es desenvolupen en els diferents contextos.

En el cinquè bloc, en què inclou la traducció de Nicolau i la tradició llatina, es percep la dificultat que ha tingut Pujol a l'hora de filiar l'obra del capellà reial. Gràcies al treball ingent de l'editor, s'estableix com a punt de partida que les introduccions i glosses de les *Heroides* provenen de Guillem d'Orleans juntament

amb glosses d'altres procedències. Les introduccions de Nicolau segueixen el text dels *codices minores* (grup format pels manuscrits d'Ovidi amb els *Bursarii* com a glossa). Dins d'aquest grup destaquen els manuscrits *K* (Copenhaguen, Kongelige Bibliotek, GKS, ms. 2013 4°, del s. XIII), *Pe* (París, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 7996, del s. XIV) i *Y* (Trèveris, Stadtbibliothek, ms. 1088/28, del s. XIII), que contenen grans similituds amb la traducció de Nicolau. D'entre aquests manuscrits, *K* i *Pe* estan estretament connectats, tal com afirma Pujol, ja que «comparteixen glosses i lliçons de les glosses, i nombroses lliçons en el text ovidià (pàg. 81)». A partir de diferents exemples constata aquesta relació entre ambdós manuscrits, però també d'*Y* i de lectures comunes amb els *codices minores*. Tot i que en el manuscrit *K* hi ha fragments en què el text català se'n separa, sempre és molt pròxim a les lectures de *K* i *Pe*. Pujol conclou que el model llatí està a mig camí de *K* i *Pe*, força semblant a *K*.

Tot seguit, gràcies a l'edició moderna dels *Bursarii*, l'editor analitza més fàcilment les glosses marginals, de les quals amb seguretat en depenen vint-i-nou glosses de Nicolau. *K* i *Pe* transmeten les introduccions dels *Bursarii* amb les variants exclusives que la traducció de Nicolau estableix. I aquesta fa servir més d'un 70% de glosses marginals dels manuscrits *K* i *Pe*. Sobre les glosses, dins del text Pujol demostra que una quantitat enorme de glosses procedents de *K* i *Pe* van facilitar a Guillem Nicolau la traducció del text ovidià, tot i que en alguns casos aquestes glosses només són presents a *Pe*, i en menor grau apareixen només en *Be* (Berna, Burgerbibliothek, ms. 512, s. XIII), *Lb* (Londres, British Library, Burney 219, s. XIII) o *Y*. Un cop analitzades les introduccions i glosses, l'editor torna a plantejar-se fins a quin punt s'estableix una vinculació amb *K* i *Pe* i els descarta com a model. D'aquesta manera, tal com cita Pujol, «s'ha hagut de fonamentar la reconstrucció imperfecta del text de Nicolau a partir de l'aparat crític de Dörrie i del text i la *varia lectio* dels manuscrits *K*, *Pe* i *Be*, essencialment (p. 98)».

En el sisè apartat s'analitzen les introduccions a les epístoles i les glosses de Guillem Nicolau, que obeeixen a la necessitat d'explicar el text i tenen origen en l'àmbit escolar. Cal destacar que les introduccions es tanquen enunciant les *intentiones*, que només es conserven en la versió manuscrita castellana mentre que en la catalana no s'han transmès. Tampoc no s'han conservat en la versió catalana les 1.311 glosses marginals del manuscrit *S*. Les glosses només transmeses a *S* són aclariments de caràcter informatiu referents a la mitologia, l'onomàstica, la geografia i l'etnografia; també restitucions del context discursiu, paràfrasi i explicació; de retòrica, argumentació i figures; de caràcter moral, psicològic i de casuística amorosa; proverbis, *dicta*, autoritats, fonts i concordances; de caràcter textual i gramatical; de poesia i falla i, finalment, altres tipologies de glosses.

D'aquestes s'ha de fer ressò de les glosses informatives, en què Nicolau afegeix una mena de comparació entre els costums antics o els hàbits del seu temps (p. 103). Cal destacar també el nombre prou reeixit de glosses referides als *mores* i a la casuística amorosa. És d'interès l'ús d'altres autors per «validar, confirmar o reblar un passatge determinat (p. 108)», com és el cas de Cerverí de Girona, com a trobador i com a moralista, o d'altres autors com Guido delle Colonne o Pere Comèstor, no documentats en models llatins i que podrien provenir de Nicolau. Sobre les glosses de caràcter textual i gramatical és rellevant l'actitud filològica que pren Nicolau davant la posició de certs versos i sobre la presència o absència de dos dístics apòcrifs a l'inici de dues epístoles (pàg. 110).

El setè capítol versa sobre com Nicolau tradueix del llatí al català. Gràcies al treball minuciós i exhaustiu de Pujol, es pot reconstruir el procés de traducció i explicar la majoria de tries i solucions, i fins i tot, si és el cas, analitzar els errors de traducció. A continuació, l'editor duu a terme un treball escrupolós sobre l'ús de les glosses a la traducció. És interessant percebre alguns exemples de glosses com la reordenació del text llatí per a ús escolar amb la indicació *construe, sic construe* o *ordo talis est*. L'exemple relatiu a Geriò i Cèrber és força rellevant, ja que és densament mitològic i introdueix ordre, explicacions, interpretacions i notes de morfologia. Quant a les glosses sinonímiques, es recull una llista força nombrosa de llocs en què la tria lèxica de Nicolau no només depèn de la glossa llatina, sinó que hi coincideix formalment (pp. 131-133). En altres exemples (pàg. 133-135) es percep la dependència de la glossa lèxica llatina i no hi ha una identitat formal i etimològica respecte al català. Sobre les glosses llatines i duplicacions, cal destacar els binomis que es formen amb el mot original més el sinònim en glossa (pàg. 140-141) i el binomi que reproduïx el binomi d'una glossa llatina (pàg. 141-142). Després d'una extensa explicació sobre glosses i binomis, es palesen uns pocs casos en què l'editor no ha pogut localitzar-los en els manuscrits llatins. Seguidament, esmenta uns exemples de binomis que poden explicar-se pels hàbits propis d'un professional de les lletres com Guillem Nicolau. És de gran valor l'anàlisi de la traducció que desenvolupa Pujol, ja que és un camp de treball complex i que moltes vegades s'omet; això denota el coneixement profund de les llengües llatina i catalana per part de l'editor. Finalment, trobem un apartat sobre el lèxic i certs mots propis de la llengua de Nicolau. A més, són de gran rellevància les primeres documentacions catalanes d'alguns llatínismes, o també la primera documentació d'altres mots patrimonials i de formes o sentits no documentats en textos antics.

El vuitè bloc explica l'edició del text. Es duu a terme una descripció codicològica exhaustiva dels manuscrits catalans *P* i *B*, juntament amb el manuscrit

castellà *S*. És important l'estudi sobre la relació de *B*, *P* i *S*, que conclou amb un *stemma codicum*. Prèviament, però, ho explica de la manera següent: «només hipotèticament podem suposar que *BPS* remunten a un antecedent comú [...]. En canvi, es dibuixa molt nítidament l'agrupació de *PS*, que transmeten errors i innovacions on *B* transmet la lliçó original, i que, per tant, depenen d'un subarquetipus situat per sota del que ha donat origen *B*. Com ja s'ha dit, això exclou que *B* i *P* mantinguin cap relació de dependència (p. 171)». A més, s'analitzen rastres de correccions i lliçons alternatives dels copistes dels manuscrits i també de l'original no conservat. És de gran interès la tradició indirecta a través del *Ti-rant lo Blanc*, ja que testimonia lliçons bones que ajuden a corregir o confirmar les correccions suggerides per les fonts.

L'edició de les epístoles la formen una doble col·lecció de lletres simples (1-14), escrites per dones de la mitologia grecollatina als seus amants o marits, i dobles (16-21), amb tres intercanvis epistolars entre un home i una dona. Manca l'epístola apòcrifa 15 de Safo a Faó, només conservada en un manuscrit anterior al segle xv. Trobem una llacuna a l'epístola 16, en què manquen els versos 39 a 144. Quant a l'epístola 21, només es conserven els primers versos d'un total de 248. L'estructura de l'edició de les lletres la formen una introducció juntament amb la reconstrucció de les *intentiones*, el que és pròpiament l'epístola, i les glosses del manuscrit *S* incorporades al final de cada lletra. Les introduccions són de gran importància, ja que descriuen els elements primordials de la biografia i l'entorn mitològic dels personatges que escriuen les lletres. A més, supleix la manca de referents mitològics del lector medieval i contextualitza el text, per tal de facilitar la comprensió correcta de l'epístola. S'ha de palesar la dificultat que representa restituir les *intentiones* conservades al manuscrit castellà a través d'una retraducció extremament literal al català per part de l'editor. L'aparat crític inclou els manuscrits *P*, *B* i *S*. Els errors i llacunes de *P* són esmenats i restituits amb aquests dos manuscrits, sempre que hi hagi un consens també amb les fonts llatines. L'edició crítica de referència llatina és la de Heinrich Dörrie (1971), que, a més, empra la numeració d'aquesta edició, amb gran encert, per citar el text llatí. Les notes de l'editor són d'una gran riquesa, perquè justifica les modificacions introduïdes al text i fa aclariments per a una comprensió millor del text. A més, se cita la glossa llatina procedent majoritàriament de *K*, però també d'altres manuscrits. Quant a les glosses en castellà, s'acompanyen sempre de les glosses llatines, que permeten comprovar la traducció del text.

S'inclou un apèndix en què apareixen les rúbriques del manuscrit de Sevilla que provenen d'una versió catalana, tal com ho testimonien lliçons només explicables a partir d'errors transmesos per un manuscrit català. Pel que fa

a la bibliografia, és molt extensa i completa, ja que aporta tant estudis de l'àmbit romànic com de l'àmbit llatí. És remarcable el glossari en què inclou les primeres documentacions i sentits no documentats en els repertoris lèxics. Finalment, és un gran encert la presència d'un índex de noms, ja que ajuda a localitzar amb facilitat els referents mitològics i geogràfics de l'obra ovidiana.

Així doncs, en aquesta edició crítica de la traducció medieval catalana de les *Heroides* Josep Pujol aconsegueix identificar les fonts manuscrites llatines que l'ajuden a valorar la tasca del traductor i pot reconstruir en gran part el model subjacent que emprà Nicolau per a la traducció. A través de l'estudi sistemàtic de les glosses llatines dels diferents manuscrits, juntament amb l'estudi minuciós dels tres testimonis conservats en llengua romànica, aconsegueix que el lector pugui valorar amb instruments objectius una de les millors traduccions catalanes antigues. A més, el coneixement exhaustiu de les llengües romàniques, juntament amb un coneixement òptim de la llengua llatina per part de Pujol, faciliten comprendre i endinsar-se millor en l'obra llatina de les *Heroides* dins d'un context medieval català. D'aquesta manera, aquests dos camps filològics d'estudi, de vegades poc vinculats, s'uneixen per entendre com la tradició secular llatina és present al territori de la Corona d'Aragó i com les *Heroides* d'Ovidi es transmeten no només en llatí, sinó també en català, continuant així la transmissió del saber antic durant l'edat mitjana.

Raimon Sebastian Torres

Universitat de Barcelona

raimonsebastiantorres@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9112-3748>

Ramon Llull, els Trobadors I la cultura del segle XIII, a cura de Vicenç Beltran Pepió, Tomàs Martínez Romero i Irene Capdevila Arrizabalaga, Florència, Edizioni Del Galluzzo (La Fondazione Ezio Franceschini) 2018 ISBN 978-88-8450-855-3

L'interès per l'obra i la personalitat de Ramon Llull, creix, a mesura que passa el temps, en proporció geomètrica. No ens ha d'estranyar l'aparició d'aquest volum d'Edizione del Galluzzo sobre el místic, sobre l'època i sobre la literatura trobadoresca en general. Cal dir que els editors (Institut d'Estudis Catalans, Edizioni del Galluzzo) han volgut connectar els continguts dels diferents treballs que es presenten al llibre amb l'obra i l'època de Llull. Així els articles dedicats